

PALEO- AKTUEEL

2

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1991, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: G.J. Bartstra

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0251-8

PALEO-AKTUEEL

2

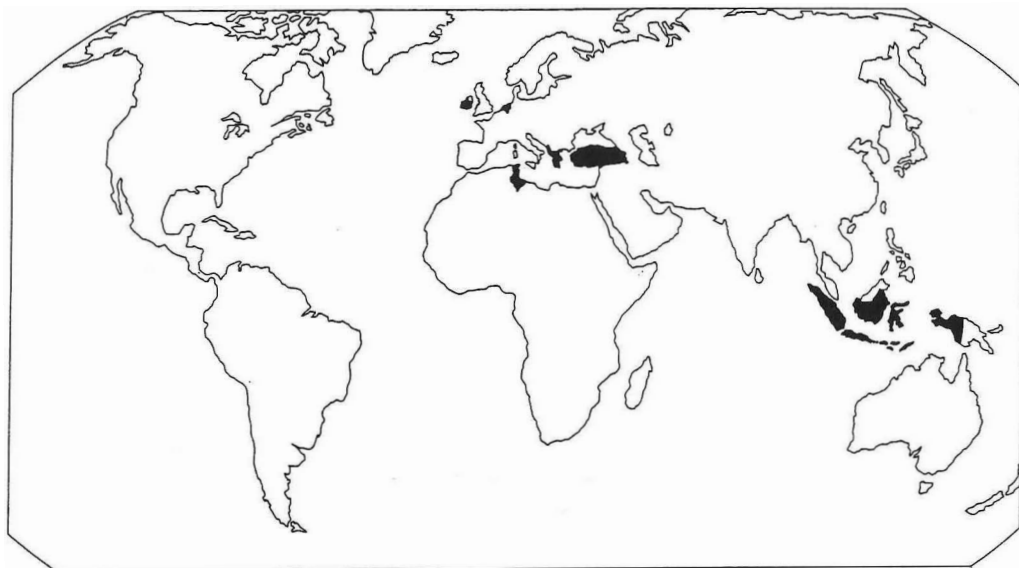
redactie

**Mette Bierma
Jurjen M. Bos**

Biologisch-Archaeologisch Instituut

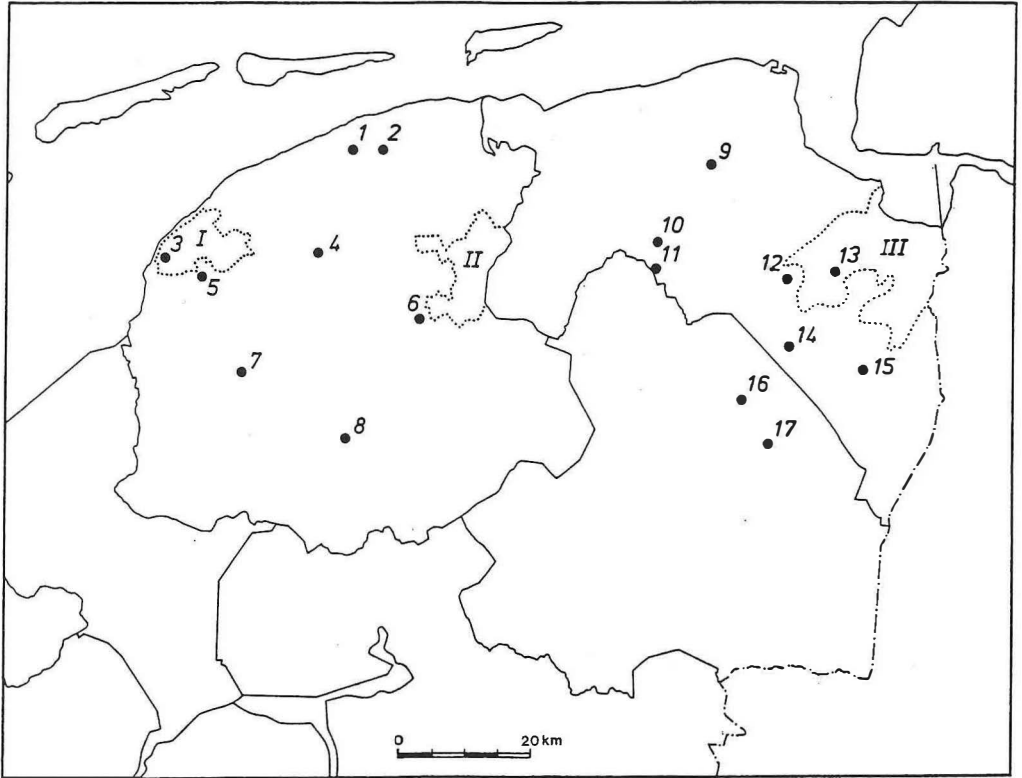
Groningen, 1991

In deze aflevering: Griekenland, Ierland, Indonesië, Nederland, Tunesië en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Oosterbeintum; 2. Foudgum; 3. Wijnaldum; 4. Leeuwarden; 5. Doijum; 6. Egbertsgaasten; 7. Bons; 8. Oudehaske; 9. Stedum; 10. Groningen; 11. Neerwolde; 12. Zuidwolde; 13. Scheemda; 14. Wildervank; 15. Onstwedderholte; 16. Gieten; 17. Bronneger; I. De Bjirmen; II. Achtkarspelen-Drachten-Eestrum; III. Dollardboezem.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA Het BAI op Sulawesi: verkenningen in de Walanae vallei	9
S. BOTTEMA, H.A. GROENENDIJK & E. MOOK-KAMPS Archeologisch en palynologisch onderzoek van een pingo te Wildervank (Gr.)	15
D. STAPERT Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1990	19
E. KRAMER Mesolithische vondsten bij Egbertsgaasten (Fr.)	25
S. BOTTEMA, F. BOTTEMA & N. BOTTEMA-MACGILLAVRY De exploitatie van een infrastructureel traag ecosysteem: het verzamelen van wijngaardslakken	28
P. KROEZENGA, J.N. LANTING, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & J.P. DE ROEVER Vondsten van de Swifterbantcultuur uit het Voorste Diep bij Bronneger (Dr.)	32
J.N. LANTING & S. BOTTEMA Aanwijzingen voor een pre-Trechterbekerlandnam in het Gietsenveentje, gem. Gieten (Dr.)	37
A.T. CLASON De radius-beitels van Ilipınar (Turkije)	40
E. DRENTH & A.E. LANTING De chronologie van de Enkelgrafcultuur in Nederland: enkele voorlopige opmerkingen	42
H.A. GROENENDIJK Grafheuvels op de Onstwedderholte (gem. Stadskanaal, Gr.)	47
B. RAFTERY & W.A. CASPARIE Houten veenwegen in Ierland	52
I.-L. STUIJTS Kinderoffers in de Tophet (Carthago); houtskoolonderzoek	58
J.M. PASVEER Foudgum (Fr.) in de Romeinse tijd	62

O.H. HARSEMA	
Wat Amerika ons kan leren: over 19e-eeuwse landschaps- schilderijen en ethno-ecologische geschiedschrijving	66
R. NEEF & S. BOTTEMA	
Mest als bron voor verkoold plantaardig materiaal uit opgravingen in het Nabije Oosten. Waarnemingen en experimenten	72
J. MOLEMA	
Archeologische verkenningen in de landinrichtingsgebieden Achtkarspelen, Eestrum en Drachten (Fr.)	77
A. EFSTATHÍOY, Z. MALAKASIÓTI & H.R. REINDERS	
Een survey in het gebied ten noorden van Hellenistisch Halos (Griekenland)	82
Y. DIJKSTRA	
De archeologie in ruilverkaveling De Bjirmen (Fr.)	87
W. PRUMMEL & E. KNOL	
Strandlopers op de brandstapel	92
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Nieuwe fragmenten van de 'koninklijke' spang van Wijnaldum (Fr.)	97
T. LOOIJENGA	
De runeninscriptie van Doijum (Fr.): echt of vals?	100
W.A. CASPARIE	
Houtgebruik in het vroeg-middeleeuwse grafritueel in Noord-Nederland	103
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
De wierde De Weer bij Stedum (Gr.)	108
J.M. BOS, J.K. BOSCHKER, A. JAGER & D.M. VISSER	
Een terpje en een wier in Bons, bij Sneek (Fr.)	111
C.R. JAGER	
Veenterpen in Neerwolde (Gr.); het aardewerk van terp nr. 3	115
H.A. GROENENDIJK	
Middeleeuwse bedijking aan de rand van de Dollard bij Zuidbroek (Gr.)	118
J. MOLEMA	
Kerken in de voormalige Dollardboezem (Gr.)	123
H.T. UYTTERSCHAUT	
De menselijke skeletten uit Scheemda (Gr.)	127

G.L.G.A. KORTEKAAS	
Opgraving Wolters-Noordhoffcomplex te Groningen (Gr.)	130
J.T. ZEILER & J. SCHELVIS	
Veren, mijten en een luis	134
A. JAGER	
Het Kapittelhuis te Leeuwarden (Fr.)	137
W.A. CASPARIE & J. SCHONEVELD	
Een pseudo-leienboekje van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	140
P. BAKS	
De burcht van graaf Edzard in de stad Groningen, 1506-1514	143
J. SCHELVIS	
Een ei hoort erbij... Parasieten in en op de 17e-eeuwse bewoners van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	149

DE CHRONOLOGIE VAN DE ENKELGRAF-CULTUUR IN NEDERLAND: ENKELE VOORLOPIGE OPMERKINGEN

E. Drenth en A.E. Lanting

De hier gepresenteerde chronologische indeling van de Enkelgrafcultuur in Nederland (EGK) - vroeger Standvoetbeker-cultuur genoemd - is vooral gebaseerd op (vondsten uit) vlakgraven en grafheuvels. We kunnen immers aannemen dat die in een relatief korte periode werden aangelegd en dus als een gesloten eenheid zijn te beschouwen. Bovendien is het beeld van de EGK vooral aan de hand van grafvondsten gevormd.

Helaas zijn tot nu toe slechts drie stratigrafieën bekend die enig uitsluitsel over de chronologische ontwikkeling van de EGK kunnen geven. Absolute (dendrochronologische) dateringen ontbreken, terwijl ¹⁴C-dateringen na calibratie meestal niet eenduidig zijn. Bovendien moeten de meeste van hen door de aard van het gedateerde materiaal (houtskool) als *termini post quem* beschouwd worden.

Aangezien een aantal hamertypen van de EGK typologisch vergeleken kan worden met die uit Jutland, waarvan de relatieve chronologie op meer stratigrafieën gebaseerd is, vormen deze de basis voor de chronologie. Daarnaast zijn er de inheemse zgn. derivaten, die in de traditie van de A-hamers afgeronde doorsneden bezitten, maar toch ook door de Jutse ontwikkeling beïnvloed zijn. ¹⁴C-dateringen van Deense hamergraven zijn daarom ook voor ons gebied bruikbaar. Een begin van de EGK vóór 2900/2850 v.Chr. lijkt dan ook niet aannemelijk, hoewel enkele ¹⁴C-dateringen (vlakgraf I, Hijkerveld, gem. Beilen: GrN-6295 4495±60 BP; vlakgraf of graf E, Anloo 'veekraal', gem. Anloo: GrN-1855 4420±75 BP) wel in die richting schijnen te wijzen. Zo'n vroege datering wordt overigens ook weersproken door de stratigrafische relatie Trechterbeker-cul-

tuur/Enkelgrafcultuur in Denemarken, door Zuidoost-Zwitserse dendrochronologische dateringen en ¹⁴C-dateringen voor de Złota-cultuur in Zuidoost-Polen.

Op basis van vondstassociaties, gecalibreerde ¹⁴C-dateringen (Lanting & Mook, 1977: pp. 83-99, 232; Tauber, 1986), stratigrafie en typologie komen wij tot de volgende fasering voor hamers¹ (fig. 1) en aardewerk² (fig. 2-3), die niet al te absoluut opgevat moet worden:

- Fase 1 (zgn. A-horizont), ca. 2900/2850-2800 v.Chr.: A1-2-hamers, 1a-bekers met aaneengesloten touwversiering op de hals, misschien ook andere beker-typen, zoals 1b (groeflijn) en 1f (onversierd), waarschijnlijk al *Strichbündelamforen* en de eerste golfbandbekers. O.i. moet vlakgraf I van Hijkerveld, met o.a. een 1a-bekervariant (touw- en visgraatversiering) en een A3-hamer, op de overgang van fase 1 naar 2 geplaatst worden;
- Fase 2, ca. 2800-2700 v.Chr.: B/A-hamers, B-hamers, gefacetteerde hamers van het type 1.³ Behalve bekens met versiering alleen op de hals zijn er vanaf nu tevens zgn. langversierde bekens. De versiering met touw (1a) of met groeflijnen (1b) kan aaneengesloten of gezoneerd zijn of afwisselend met visgraat- of insteekzones. Voorts 1f-bekers, waarschijnlijk *Strichbündelamforen* en eventueel andere amfoortypen. Tot het latere gedeelte van deze fase behoren C- en C/A(P2)-hamers en de eerste slechts met visgraat versierde bekens (1d);
- Fase 3, ca. 2700-2600 v.Chr.: D- en E-hamers, derivaten? (welke?), gefacetteerde hamers van het type 2a, 1a- en 1b-bekervarianten, 1c (alternerend hellende, halve visgraatzones tussen groeflijnen),

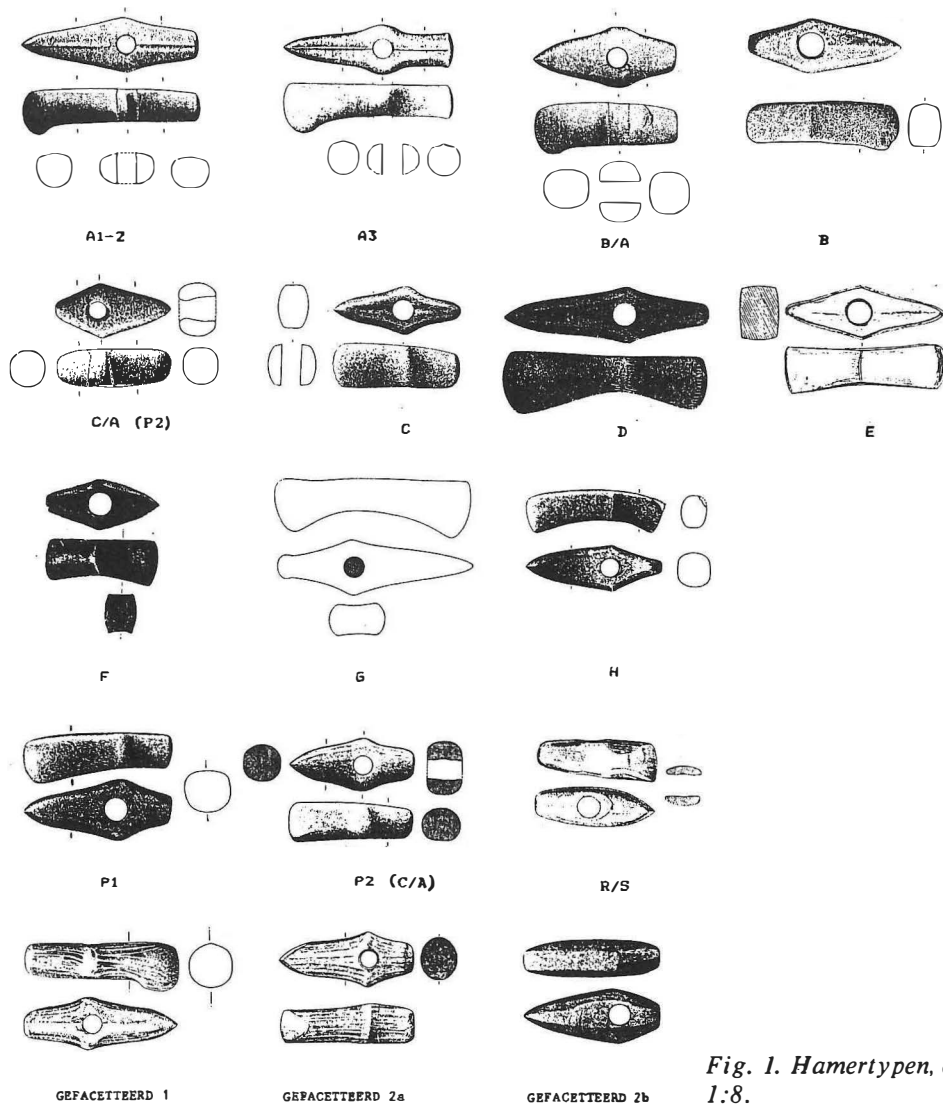

Fig. 1. Hamertypen, ca. 1:8.

1d, 1e (niet-alternierend hellende, halve visgraatzones tussen groeflijnen), 1f, vermoedelijk de eerste *All-Over-Ornamented* (AOO)-bekers (2IIb, uitsluitend touwversiering, e.a.?), *Dosen* (bijpotjes)?, waarschijnlijk verschillende amfoortypen (o.a. onversierde);

- Fase 4, ca. 2600-2450 v.Chr.: H-, P1- en R/S-hamers (als losse vondsten ook F en G), gefacetteerde hamers van het type 2b, mogelijk nog 1a-bekers⁴, verder 1b, 1c, 1d, 1e-bekervarianten (met

uitsluitend halve visgraten- of groeflijnen en halve visgraatversiering), 1f, ZZ-bekers (zigzag-, antenne- of sparmotieven), bekens met kruisarcering, AOO-bekers (2IIb; 2IIa: visgraatzones aangebracht m.b.v. een getande spatel tussen touwlijnen; 2IIc: alleen visgraat), 'proto-potbekers' (grote potten met grove spatelindrukken), onversierde amforen, schalen/kommen en *Dosen*.

Enkele andere relevante chronologische

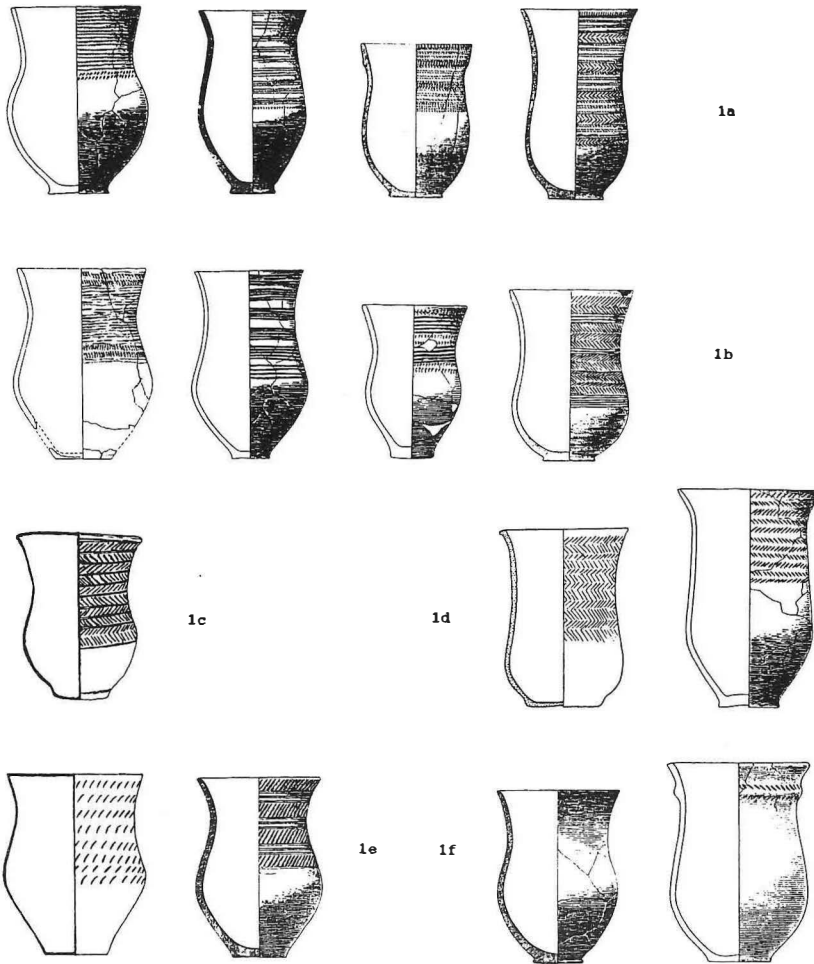

Fig. 2. Beker-
typen, ca. 1:8.

indicatoren zijn de volgende:

- Grand-Pressigny- en pseudo-Grand-Pressigny-dolken⁵ uit graven en nederzettingen dateren uit fase 4, hoewel de eerste exemplaren mogelijk al uit fase 3 stammen;
- Grotere, zware vuurstenen bijlen (lengte ≥ 12 cm) lijken beperkt te zijn tot graven van de fasen 1 en 2. Soms zijn ze vergezeld door kleinere vuurstenen bijlen;
- Stenen bijlen komen voor het eerst in graven van het late deel van fase 2 voor;
- Barnsteen is tot nu toe alleen in late graven gevonden. Voor zover dateerbaar stammen deze uit fase 4. Nederzettingsvondsten wijken niet van dit beeld af,

hoewel ook rekening gehouden moet worden met vondsten uit fase 3;

- Gesteelde en transversale pijlpunten (sinds fase 2) en slijpstenen (sinds de overgang 1/2) als grafgiften blijken tot nu toe niet later dan fase 3 te zijn. Maar een aantal gesteelde pijlpunten uit nederzettingen dateert vermoedelijk uit fase 4;
- Graven met twee of meer potten behoren tot fase 4 en vermoedelijk al tot fase 3;
- Typisch voor fase 3 maar zeker voor 4 zijn potten met een duidelijke buikknik, soms resulterend in een hoekig, driedelig profiel;
- Een gekerfde randlip en versiering op de binnenkant van de rand komen voor bij

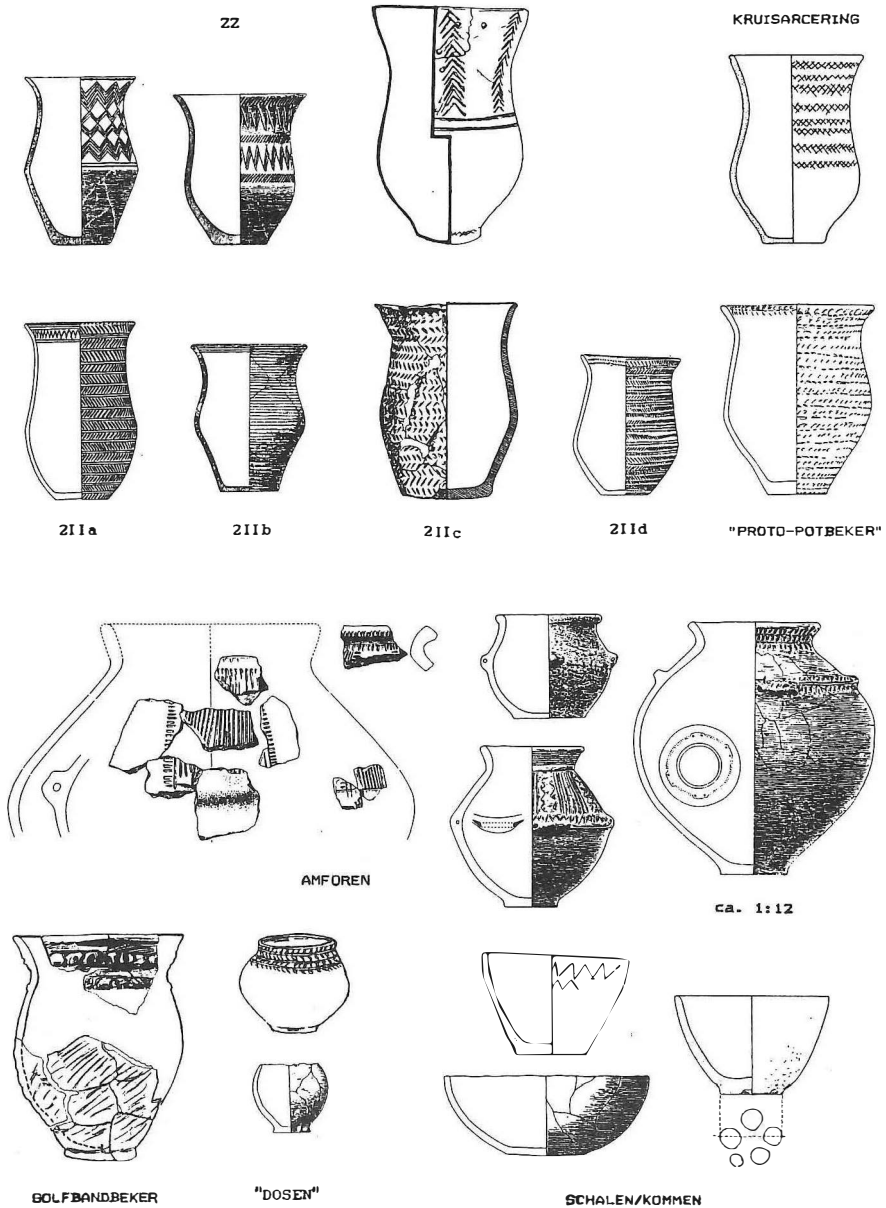

Fig. 3. Bekertypen (boven) en overige aardewerktypen (onder), ca. 1:8.

bekers van fase 4, voornamelijk die van de AOO-groep. Mogelijk verschijnen de eerste bekers met dit soort versiering echter reeds in fase 3;

- De grootste heuvels zijn kennelijk beperkt tot fase 3 en 4;
- Zogenaamde bodemgraven, d.w.z. bij-

zettingen op het oude maaiveld onder een grafheuvel, dateren uit fase 4, met één mogelijke uitzondering;

- Het meegeven van runderkoppen/runderen in grafheuvels lijkt een laat verschijnsel te zijn: fase 4, mogelijk al 3;
- Het lijkt erop dat de toepassing van

- veldstenen in de constructie van grafkuilen pas in fase 2 begint;
- Ringgreppels, zgn. bijenkorfgraven, vuurstenen klingen en afslagen komen gedurende de gehele EGK in het grafritueel voor;
 - Golfbandbekers zijn als opzettelijke bijgiften in vlakgraven en grafheuvels niet bekend. Fragmenten zijn ook in megalietgraven en nederzettingen gevonden. Vermoed wordt dat dit type pot gedurende de gehele EGK in gebruik was.

Dit schema is ten dele sterk hypothetisch, aangezien sommige typen tot nu toe slechts één keer (bijvoorbeeld gefacetteerde hamers van het type 2a en 2b) of weinig vaker in graven zijn aangetroffen. Verder is een aantal typen gedateerd op basis van buitenlandse parallellen, zoals *Strichbündelamforen*. Daarom moeten deze fasen niet al te absoluut worden opgevat. Een uitvoerige analyse m.b.v. de computer zal hopelijk nieuwe chronologische aspecten, bijvoorbeeld binnen langlopende bekertypen, aan het licht brengen. De looptijd voor bepaalde typen (bijvoorbeeld labekers en gesteelde pijlpunten) lijkt bij profaan gebruik (nederzettingen) langer dan in rituele samenhang (graven).

Summary

A preliminary subdivision of the Dutch Single Grave Culture into 4 chronological phases is presented. It is mainly based upon associations of battle axes with beakers in flat and barrow graves, supplemented with evidence of other associated finds, calibrated radiocarbon dates, stratigraphy and typology.

Noten

1. 'Jutse' hamertypologie naar Glob (1945: pp. 51-56) en Struve (1955: pp. 13-41); de, te grove, indeling van de gefacetteerde hamers volgens Brandt (1967: pp. 77-81); 'derivaten' naar Addink-Samplonius (1968: pp. 227-237).

2. 'Standvoetbekers' volgens de typologie van Glasbergen (van der Waals & Glasbergen, 1955: pp. 7-17), *All-Over-Ornamented*-bekers naar Van der Waals (van der Waals & Glasbergen, 1955: pp. 27-31), Lanting & van der Waals (1976: pp. 5-6).
3. Gefacetteerde hamers van type 1 lijken in Midden-Nederland de tegenhangers van de 'noordelijke' B-hamers: een aanduiding van beginnende regionalisatie.
4. Scherven van la-bekers zijn bekend uit nederzettingen van fasen 3 en 4 of 4. Maar zekere vondsten van dit bekertype uit graven van fase 4 zijn tot nu toe niet gedaan.
5. Dorsaal, meestal lateraal, geretoucheerde dolkklingen uit resp. Franse en andersoortige vuursteen.

Literatuur

- Addink-Samplonius, M., 1968. Neolithische stenen strijdhamers uit Midden-Nederland. *Helinium* 8, pp. 209-240.
- Brandt, K.H., 1967. *Studien über steinerne Äxte und Beile der Jüngerer Steinzeit und der Stein-Kupferzeit Nordwestdeutschlands*. Hildesheim.
- Glob, P.V., 1945. Studier over den jyske Enkeltgravskultur. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1944, pp. 1-283.
- Lanting, J.N. & W.G. Mook, 1977. *The pre- and protohistory of the Netherlands in terms of radiocarbon dates*. Groningen.
- Lanting, J.N. & J.D. van der Waals, 1976. Beaker culture relations in the Lower Rhine basin. In: *Glockenbechersymposion Oberried 1974*. Haarlem etc., pp. 1-80.
- Struve, K.W., 1955. *Die Einzelgrabkultur in Schleswig-Holstein und ihre kontinentale Beziehungen*. Neumünster.
- Tauber, H., 1986. C14 dateringer af enkeltgravskultur og grubekeramiskkultur i Danmark. In: *Stridøksetid i Sydskandinavien. Beretning fra et symposium 28.-30.X.1985 i Vejle*. København, pp. 196-204.
- Waals, J.D. van der & W. Glasbergen, 1955. Beaker types and their distribution in the Netherlands. *Palaeohistoria* 4, pp. 5-46.